

Négy halál

Halálfelfogás Tolsztoj „Három halál” és „Ivan Iljics halála” című műveiben

I. Bevezetés

A halál mindig is foglalkoztatta az emberiséget, különböző népek különböző módon próbáltak magyarázatot találni halandó voltuk okaira, illetve felkészülni következményeire. Éppen ezért az archaikus mítoszok a halál tényét rendszerint egyfajta büntetésként értelmezik, mely valamilyen „felsőbb hatalomtól”, azaz Istentől, vagy valamilyen ártó, emberellenes lénytől ered [Бласова 2001: 477]. A halált így az archaikus kultúrákban „az élet szükségszerű kiegészítőjének tekintik. Ez lényegében azt jelenti, hogy a halál az ember ontológiai állapotát változtatja meg. A lélek elválása a testtől egy új létezési módot hív életre. Ezen a ponton túl az ember léte csak a szellemi létezésre redukálódik; ‘szellemmé’ vagy ‘lélekké’ válik” [Eliade 1987: 180]. Ennek megfelelően a halált tisztelet övezte, a haldoklóról gondoskodtak a szerettei. Nem hagyták magára, otthoni környezetben lehetett, így lehetősége nyílt arra, hogy elfogadja a halál gondolatát, és megbékéljen vele. Ebben az is közrejátszott, hogy akkoriban teljesen más volt az emberek viszonyulása az elmúláshoz; a halált az élet természetes részének tekintették, hittek a halál utáni életben, a fájdalom és a gyász feldolgozásában pedig rítusok egész sora segítette őket (a halott öltöztetése, virrasztás, az óra megállítása, a temetési szertartás, gyászruha viselése valamint a halotti tor) [Polcz 2001: 117-118]. „Minden rítus mögött többnyire szimbólumok állnak és a szimbólumoknak ősi, mély tartalmuk van, ami generációkon át változik. A régi rítusok elsősorban a fájdalom átélését, kifejezését szolgálták. Mindennemű menekülés a fájdalomtól és annak kifejezésétől később problémákat és nehézségeket szokott okozni” [Polcz 2001: 128].

A gyász szocializálása már gyermekkorban megkezdődött, az emberek egészen fiatal korukban szembesültek a halállal, ami megkönnyítette annak elfogadását. Ez ma már nem jellemző, mert a haldoklókat kórházba viszik, teljesen elkülönítve őket szeretteiktől, akiknek így nincs lehetőségük a gyász fokozatos feldolgozására. Manapság a halál elidegenítése figyelhető meg, az emberek eltaszítják maguktól még a gondolatát is, mert félnek szembenézni vele. Ez annak is betudható, hogy a hit veszített a jelentőségéből. Régen a hit segített a fájdalom feldolgozásában, és a halál elfogadásában, valamint az a meggyőződés,

hogy a halállal nem ér véget az élet, hanem a halál átmenet az örök életbe [Polcz 2001: 119, 131].

Tolsztojt egész életében foglalkoztatta a halál, valamint a túlvilági élet kérdése. Önvallomásában, a „Gyónásban”, végigkísérhetjük az író az önkeresés útján. Már egészen fiatalon eltávolodott a vallástól, egyedüli hite a szellemi és erkölcsi tökéletesedésbe vetett hit maradt.

Tolsztoj életében fordulópontot jelentett bátyja halála. Ekkor döbbsent rá, hogy valójában az ember halandóságának tényével szemben a hírnév semmiféle jelentőséggel nem bír. Ezután vett erőt rajta a kétségbeesés, és gyakran felmerült benne az öngyilkosság gondolata, a remény és az élethez való ragaszkodás mégis mindig visszatartotta. Próbálta megtalálni a választ az élet értelmére, és miután sem a tudományok, sem a filozófia nem tudtak kielégítő felelettel szolgálni számára, végül a hitben vélte felfedezni a megoldást. Tolsztoj számára elsősorban a nép felé fordulás tette lehetővé ezt a felfedezést, mert megértette, hogy a nép a hitének köszönhetően tudja természetesebb – magától értetődőbb – módon elfogadni a halál gondolatát és túljutni az élet nehézségein. Végül visszatér egyfajta vallásos meggyőződéshez, ám mindvégig megmarad benne a kétség, s nem tud feltétel nélkül hinni mindabban, amit az intézményesített vallás állít.

„Nekem akkor annyira kellett hinnem ahhoz, hogy élhessek, hogy önkéntelenül is palástoltam magam előtt a hit ellentmondásait és homályos pontjait. Ez akkor jelentkezett a legerősebben, ha a legáltalánosabb, éppen ezért a legfontosabbnak tartott szentségekben: a keresetségben és a szentáldozásban vettem részt. Sohase felejttem azt a kízó érzést, amelyet azon a napon tapasztaltam, amikor sok-sok év után először áldoztam. Amikor a pap elismételtette velem: hiszem, hogy az, amit most le fogok nyelni, valóságos test és vér, mintha szíven döftek volna; ez nemcsak hamis hang volt, hanem kegyetlen követelése olyan valakinek, aki nyilvánvalóan soha nem is tudta, mi a hit” [Tolsztoj 2010: 65-66].

Ez a kétely sokáig megmaradt Tolsztojban, ám végül arra a meggyőződésre jutott, hogy a nép hozzáállása a hithez helyes, mert nem arra törekszik elsősorban, hogy mindent megmagyarázzon, illetve minden körülmények között az élet értelmét kutassa, hanem ehelyett inkább a „helyes” (a hagyományos értékrendnek megfelelő) életről alkotott elvárásoknak próbál megfelelni. Ebből következően a kulturális hagyomány keretei között élő nép nem fél a haláltól, mert hitének köszönhetően valójában már nincsen rá oka (azaz, ha Istennek tetszően él, akkor a mennybe fog jutni). A középkori (orosz) irodalomra visszamenő kulturális

hagyományban ezt a felfogást tükrözi a halál természetének jellegzetes, metaforikus értelmezése is: „A vég pillanatában eljön az ember lelkéért valamilyen mitikus lény – a Halál, Isten, vagy Szent Mihály arkangyal. A keleti szláv hitvilág szerint az angyal és az ördög harcolnak a haldokló lelkéért annak haláltusája során, és amelyikük győz, az viszi magával a lelket. Úgy tartják, hogy az igaz emberek könnyen halnak meg, míg a bűnösök fájdalmas halállal bűnhődnek tetteikért” [Ляцкий 1892].

II. A „Három halál” és a modern halálfelfogás Tolsztoj műveiben

Maga a tény, hogy Tolsztoj gondolkodásában mennyire fontos szerepet töltött be a halál, jól megfigyelhető műveiben. Kosztolányi Dezső nem véletlenül nevezi az író a „halál költőjének”. „A művész csodákat látott – írja Kosztolányi. – Elment a tudás és a látás legvégső mezsgyéjéig. Szinte határvillongásokat kavart élet és halál között. Könyveibe dísz és cicoma nélkül vonul be a puritán halál, a durva és paraszt halál. Hősei úgy halnak meg, oly elevenen éreztetik a hideg szenzációt, hogy mi, az olvasók is kicsit meghalunk, és egy életre szóló élményünk lesz az ő haláluk. A végső metamorfózisra gondolunk, és arra, hogy akkor majd ugyanezt látjuk. Nem is misztikus ez a búcsú, köd és színes fátyol nem takarja. Egyszerű, mint egy mindennapos dolog, de fönséges és ünnepélyes és ijesztő is, a közelsége miatt” [Kosztolányi 1978: 273]. A „Három halál” című elbeszélés kiváló példa arra, hogy az író többféle nézőpontból is megvizsgálta a betegség problémáját és a haldoklás folyamatát. A műben ábrázolt három halál közül az első a sirkinói úrnőé. Az ő esete kapcsán az író egyértelműen utal arra a jelenségre, miszerint az előkelőbb társadalmi rétegből származó egyén halálát a nép valójában önmaga számára idegennek érzi. Az arisztokratára az átlagemberek idegenként tekintenek, éppen ezért nem tudják, és nem is akarják fájdalmát átérezni, így részvétet sem tanúsíthatnak iránta. Ennek megfelelően a beteg úrnő haldoklása a hétköznapi emberek szemében közönséges cirkuszi attrakcióvá degradálódik:

„Akszjusa, hé, Akszjusa! – rikkantotta a postamester leánya, kacabajkáját a fejére borította, úgy topogott a sáros hátsó bejáratnál. – Gyere, nézzük meg a sirkinói úrnőt, aszondják, mellbeteg, és külföldre viszik kúrálni. Még sose láttam, hogy milyen a sorvadásos beteg. Szűzanyám! Micsoda világraszóló szépség volt, és mi lett belőle!” [Tolsztoj 1984¹: 8].

Az idézett szövegrész jól érzékelteti a haldokló iránti tisztelet teljes hiányát, valamint azt a magatartásformát, melynek tulajdonképpen célja a halál problémájának elidegenítése. Mivel egy tőlük szociálisan távol álló személy haldoklik, ezért nem érzik át a helyzetét, s valójában arról is megfélemedkezni látszanak, hogy előbb-utóbb rájuk is hasonló sors vár.

Az archaikus hagyománnyal szakító modern világnézetre jellemző a halál gondolatának elutasítása, az a felfogás, miszerint ez bárkivel megtörténhet, de velünk nem. Mindez jól látszik Ivan Iljics töprengéseiből is:

„A szillogizmus példáját, melyet Kiesewetter Logiká-jában tanult: Kaj ember, az ember halandó, tehát Kaj halandó – világéletében csupán Kajra nézve tekintette érvényesnek, és semmiképp sem magára nézve. Kaj valóban halandó, neki valóban meg kell halnia, de én, Ványa, Ivan Iljics, az érzéseimmel, gondolataimmal – én egészen más eset vagyok. Az nem lehet, hogy nekem is meg kelljen halnom. Ez túlságosan borzalmas lenne” [Tolsztoj 1984²: 170].

Ivan Iljicsnek nincs individuális karaktere, csupán a középosztálybeli hivatalnokokra tipikusan jellemző tulajdonságokat testesíti meg, és e tulajdonságok ábrázolásán keresztül világított rá Tolsztoj a bürokratikus életforma borzalmas mivoltára. Ivan Iljics Tolsztoj művében elsősorban nem egy konkrét egyéniség („általános ember”), hanem sokkal inkább egy társadalmi réteg képviselője. Az imént idézett részlet alapján is egyértelmű, hogy az „általános ember” minősítés ellen ő maga is tiltakozik [Hajnády 1985: 179].

Mind Ivan Iljics, mind pedig a sirkinői úrnő számára rendkívül nehéz feldolgozni a tényt, hogy életük a végéhez közeledik, legfőképpen talán környezetük elutasító magatartása miatt. Mivel senki sem mondja meg nekik, hogy haldoklanak, nemcsak megfosztják őket a méltóságteljes halál lehetőségétől, hanem magányra is ítélik őket utolsó napjaikra. Hiszen érzik, hogy betegségük gyógyíthatatlan, de túl erős bennük a haláltól való félelem és az élethez való görcsös ragaszkodás. Az asszonyon egyre inkább a túlvilághoz való tartozás jegyei látszanak mutatkozni, miközben lelkének élethez ragaszkodó részével egyre inkább próbál az élők világába kapaszkodni. Az úrnő ilyen létbeli kettős státusára (élőkhöz és holtakhoz való párhuzamos tartozására) a műben olvasható szemléletes leírás is utal, mely mintegy a temetésre előkészített, ravatalon fekvő embert idézi:

„Gesztenyeszürke, simára pomádézott haját a fejkötő alatt eltűnő nyílegyenes választék osztotta ketté, és volt valami aszott, valami halotti ebben a hófehér, feltűnően széles

választékban. Petyhüdt, kissé sárgás bőre nem feszült meg egészen finom vonású, szép arcán, s a járomcsont tájékán erősen piroslott. Ajka cserepes volt, és nyugtalanul vonaglott, ritka szempillája nem kunkorodott, posztó útiköpenye egyenes redőkben fődte beesett mellét” [Tolsztoj 1984¹: 5].

Az úrnő elutasítja a halált: nem akar meghalni, utolsó csepp erejével is próbál az élők közt maradni, továbbra is azt a hamis reményt táplálja magában, hogy meggyógyulhat, ezért akar külföldre utazni gyógykezelésre. Az őt körülvevő emberek támogatására vágyik, ám ezt valójában nem kapja meg, így mindvégig magányosnak érzi magát. „A természetben – írja ezzel kapcsolatosan Piszarjev – megnyugvást keres; de a természetben minden borús, minden a halványuló reményekre és az élettől való közeli búcsúra emlékezteti. Az emberekhez azért fordul, mert együttérzésre vágyik tőlük; de az őt körülvevő emberek elfoglaltak, nem érnek rá vele foglalkozni, és egészségtől duzzadó ábrázatuk, lármás, serény ténykedésük, közönyük sérti a beteget, az élet teljességének és a bőséges vidámságnak a látványa fájdtja a szívét” [Писарев 1952]. Az úrnő a lelke mélyén valójában tisztában van vele, hogy számára már nincs remény. Ugyanakkor nem érti, hogy miért történik vele mindez ilyen fiatalon, s igazságtalannak érzi a sorsát, minek következtében irigykedve, szinte gyűlölködve tekint az egészséges élőkre:

„Egyikük sem törődik velem – tette hozzá gondolatban, amikor az orvos lassú léptekkel eltávolodott, majd egyszerre felszaladt a postaállomás lépcsőjén. – Ők jól érzik magukat, a többi mindegy. Ó, én édes Istenem!” [Tolsztoj 1984¹: 7]; *„Matrjosa két kezével összefogta kabátját, vaskos lábain fölemelkedett, s valamivel arrább ült. Üde arca lángolón elpirult. A beteg szép, sötét szeme mohón követte a komorna minden mozdulatát. Két kezével az ülésre támaszkodott, s megpróbált ő is fölemelkedni, hogy kissé magasabbra üljön, de ereje cserbenhagyta. Ajka megrándult, egész arcát lehetetlen, mérges gúny torzította el”* [Tolsztoj 1984¹: 6]; stb.

Az úrnő alakját a fent idézettek még inkább a túlvilági léthez kötik, hiszen az egészséges élőkkel kapcsolatos irigységének motívuma, a kulturális hagyományból kiindulva, szintén a túlvilágiság szemantikai körét látszik erősíteni. Ugyanis az orosz hagyomány szerint a holtakat meghatározott irigy természet jellemzi, azaz „nem tudnak lemondani mindarról, amit a halálukkal elveszítettek. Ez köti őket továbbra is össze az itt maradottakkal, akiken sokszor bosszút akarnak állni az őket ért igazságtalanság miatt, és amiatt, hogy az élők még mindig lélegezhetnek, hogy még mindig buzog vér az ereikben, és élvezhetik az eleven élet

valamennyi ajándékát” [Бласова 2001: 7:339]. Ivan Iljics esetében is ilyen jellegű viselkedést figyelhetünk meg:

„Bejött a lánya, kivágott ruhában, lemeztelenítve fiatal testét – a testet, amely Ivan Iljicsnek annyi szenvedést okoz. Ő pedig mutogatja. Erős volt, egészséges, szembeötlően szerelmes, és nyilván haragudott betegsége, szenvedésre és halálra, mert megzavarják boldogságát. A beszélgetés kellős közepén Fjodor Petrovics ránézett Ivan Iljicsre, és elhallgatott. A többiek is ránéztek, és elhallgattak. Ivan Iljics csillogó szemekkel meredt maga elé, láthatóan dühöngött valamennyiükre” [Tolsztoj 1984²: 182-183].

A haldoklónak az élőkkel való ellenséges viselkedése gyakori jelenség, mert ilyenkor a beteg fokozatosan egyre távolibbnak, idegenebbnek érzi az élők világát. Tolsztoj ezt a folyamatot ábrázolja például a „Háború és békében” Andrej Bolkonszkij halálának leírásakor, illetve az „Ivan Iljics halálában”, ahol a főszereplő fájjalja, hogy a családja nem sajnálja őt kellőképpen:

„És gyötörte ez a hazugság, bántotta, hogy nem hajlandók beismerni azt, amit mind tudnak, és ő maga is tud, hanem hazudnak előtte reménytelen helyzetét illetően, és azt kívánják, hogy ő is részt vegyen ebben a hazugságban. Szörnyű és felháborító volt ez a hazugság, amely arra volt hivatva, hogy ezt a félelmetes, ünnepélyes aktust – a halálát – leszállítsa az ő vizitjeik, függönyeik, tokhalas ebédek színvonalára. Ivan Iljics az bántotta a legjobban, hogy senki sem sajnálta úgy, mint ahogy szeretne volna, ha sajnálják. Voltak percek, amikor azt kívánta a legjobban, hogy úgy sajnálja valaki, mint egy nagy gyermeket” [Tolsztoj 1984²: 175-176].

Ivan Iljics vágyik az együttérzésre, és haragszik a körülötte lévőkre, úgy érzi, hogy lealacsonyítják a halálát azáltal, hogy úgy tesznek, mintha menthető lenne még a helyzete. Andrej Bolkonszkij esete azonban teljesen más, mert ő méltósággal fogadja a halált, és esetében a harag mellett inkább az élöktől való elidegenedés érezhető:

„Marja hercegnő a beteg arcát megpillantva, hirtelen mérsékelte lépteinek gyorsaságát, és érezte, hogy a könnyei hirtelen felszáradnak, és mintha elvágták volna a fojtogató zokogást. Andrej arckifejezését és tekintetét meglátva, egyszerre szinte megszeppent, és bűnösnek érezte magát. «De hát mi a bűnöm? – kérdezte magától. – Az, hogy élsz, az életre gondolsz, én pedig...» – felelte ez a szigorú, hideg tekintet. Nem kifelé, hanem önmagába,

befelé forduló tekintetében csaknem ellenséges indulat tükröződött, amikor lassan a hűgára és Natasára nézett” [Tolsztoj 2013: 452].

Bár a „Három halál” című elbeszélés úrnőjének érzelmeit csak felületesen ismerjük meg, mégis vannak Ivan Iljiccsel közös vonásai. Mind a ketten vágnak az együttérzésre, és menekülni próbálnak a halál elől, Andrej Bolkonszkij viszont e tekintetben érdektelenséget mutat. „Tolsztoj, amikor a halált ábrázolja – írja Hajnádý Zoltán –, mindig az élet értelmére keresi a választ. A haldokló ember halálán keresztül az emberi lét értelmére világít rá. Hőseit szívesen veti alá a halál próbájának. Andrej Bolkonszkij és Anna Karenina is többször átéli a halál megrendítő élményébe való beavatás misztériumát, mielőtt meghalának. Andrej Bolkonszkij halálának ábrázolása metafizikai jellegű: még sebesülése után is az élet «végső kérdései» foglalkoztatják, miközben ügyet sem vet halálos betegségére, Ivan Iljiccsel ellentétben. Ivan Iljics halálának leírásában már nyoma sincs a metafizikának. Az ő halálképe a primitív, naturális ember animisztikus halálfélelméhez hasonlít” [Hajnádý 1985: 178].

III. A hagyományos halálfelfogás

Tolsztoj sokféle szempontból közelített a halál kérdéséhez, és különböző haláltípusokat ábrázolt, ugyanakkor műveiben a halál meg nem értése figyelhető meg, és ennek oka az lehet, hogy a halált Tolsztoj sokáig maga sem értette meg. „A halálnak ez a meg nem értése, melyet az elbeszélésben megfigyelhetünk, Tolsztojra is érvényes. Köztudott, hogy 1860-ban tüdőbajban halt meg szeretett testvére, Nyikolaj, ugyanabban a betegségben, melyet a «Három halálban», mindössze egy évvel korábban írt le. Tolsztoj nehezen tudta feldolgozni ezt a veszteséget: «Mire való mindez – írta – mire való mindez, mikor holnap kezdődik a halál a hazugság és az önámítás minden rondaságával, és a semmivel végződik!»” [Цепилова 2011].

A „Három halál” öreg kocsisa esetében viszont nem ez történik, mert ő az egyszerű néphez tartozik, a hagyományos világnézetet képviseli. Nem kérdőjelezi meg saját sorsát, hanem beletörődik. Egyetlen dolog köti még az élők világához, a kívánsága, hogy halála után gondoskodjanak a temetéséről, és a sírjára sírkő kerüljön. Annyira fontos ez számára, hogy hajlandó lemondani egyetlen vagyontárgyáról: új csizmájáról. Mindez pedig szimbolikus értékkel bír: „A halott csizmája a halálnak és az élet folytatásának szimbóluma – írja Cepilova. – A csizma közvetlenül összekapcsolja az embert a földdel; a csizma a földet

tapossa, hordozza a viselőjét. Amikor a viselője a halálán van, akkor leveti a csizmát, és az ezután másnak fog jó szolgálatot tenni” [Цепилова 2011]. Ily módon a tény, mely szerint az öreg kocsis átadja csizmáját a fiatalnak, szimbolikus értelemben a haldokló földön betöltött helyének átengedéseként is interpretálható. Ezen értelmezésből következően a fiatalember az idősnek adósává válik, ebből kifolyólag kötelessége lenne megadni a haldokló számára a végtisztességet, valamint biztosítani, hogy lelke békében nyugodhasson. Azonban a fiatal kocsis nem tartja be az ígéretét, hanem úgy dönt, hogy egy fa kivágásával helyettesíti a költséges sírkövet. Ezáltal kétszeresen is megmutatkozik fukar és erkölcstelen jelleme: egyrészt megszegi ígéretét, másrészt egy másik élőlény halálával akarja megváltani magát. Az adott momentum ilyen értelmezését támaszthatja alá, ha azt a szláv kulturális hagyomány kontextusában értelmezzük: ebben az esetben a fa kivágása rituális áldozatnak is tekinthető. „Az orosz mitikus-rituális gyakorlatban hagyományosan szentnek tartott természetes helyeknek számítanak bizonyos dombok, források, barlangok mellett egyes fák és ligetek is” [Щепанская 2003: 264]. Ugyanakkor általában az ember által létrehozott (keresztény), valamint a természetes „szent helyek” olyan szakrális egységet képeznek, melyben ily módon a természeti objektum utólag keresztényi értelemben is meg van szentelve [Щепанская 2003: 264]. Az ilyen „szent” fákhoz általában meghatározott tiltások rendelődtek hozzá: tilos volt őket kivágni, vagy kárt tenni bennük. Egyes elképzelések szerint pedig az ilyen „szentségtörés” kifejezetten a fát kivágó ember halálához vezethet [Мифология 1995: 159].

Az adott kulturális kontextus azonban az elbeszélés fiatal kocsisa számára már nem értelmezhető, mivel korából kifolyólag ő már a modern társadalom szülötte, aki nem ismeri, és nem is akarja megismerni a tradíciókat. A szakácsnő és az öreg postakocsis azonban ismerik a kulturális hagyományt, ezért igyekeznek rábeszélni a fiatalembert ígéretének mielőbbi betartására:

„«Megbüntet az Isten, Szerjoga, ha nem állítasz sírkövet Fjodor bácsinak – mondotta neki egyszer a szakácsnő a postaállomáson. – Mind azt hajtogattad: tél van, tél van, hát most, hogy itt a nyár, mért nem tartod meg az adott szavadat? Hisz én is hallottam. Egyszer már eljött hozzád, figyelmeztetett; ha nem veszed meg, eljön újra, fojtogatni kezd»” [Tolsztoj¹ 1984: 16].

Ugyanakkor mindez nem jelenti azt, hogy a szakácsnő mindvégig részvétet tanúsít a haldokló iránt. Időnként pedig kifejezetten érzéketlennek mutatkozik:

„Hogy kéne neki csizma? Hisz második hónapja le se jött a kemencéről. Új csizmában úgyse fogják eltemetni. Vagy el kéne vinni másik házba, vagy tudom is én, hová. Azt mondják, a városban kórház is van az ilyeneknek, mert itt... miféle dolog, elfoglalja az egész sutot, aztán senki se bír mozdulni tőle. Meg a tisztasággal is baj van” [Tolsztoj 1984¹: 10].

A kocsis tisztában van vele, hogy terhére van a körülötte lévőeknek, ezért amint megkapja a várt ígéretet, csendesesen meghal. A halálával kapcsolatban érdekes momentum, hogy azt a szakácsnő álma vetíti előre, melyben a kocsis kimegy fát vágni az erdőbe. Ez a mozzanat kapcsolja össze a második halált a harmadikkal, mely egy fa pusztulását írja le. Nemcsak előrevetíti a fa halálát, hanem meg is mutatja, hogy mi fogja azt okozni, hiszen végső soron a valóságban is az öreg kocsis az oka annak, hogy a fát kivágják. Az álom valójában azt a népi hiedelmet idézi, mely szerint ha valaki ásással, földmunkával álmodik, annak hamarosan el kell temetnie valakit [Kunt 1987: 29]. Éppen ezért talán az sem tekinthető véletlennek, hogy amikor a szakácsnő felriad álmából, egyből arra gondol, hogy a kocsis meghalt:

„Fura egy álmot láttam ma éjjel – mesélte a szakácsnő nyújtózkodva a hajnali szürkületben – Látom, hogy Fjodor bácsi egyszer csak leszáll a kemencéről, és kimegy fát vágni. Ejnye, mondom, hisz te beteg voltál. Nem, azt mondja, egészséges vagyok, mint a makk, és akkorát csap a fejszével, hogy megijedtem. Nagyot kiáltottam, s arra fölébredtem. Csak nem halt meg tán?” [Tolsztoj 1984¹: 11-12].

Mindezek mellett figyelemre méltó, hogy az elbeszélésből magát a halál pillanatát nem ismerjük meg: a kocsis haláláról az olvasó – az elbeszélés szereplőéhez hasonlóan – a szakácsnőtől utólagosan értesül. Ugyanez a helyzet az úrnő esetében, aki egyik pillanatban még az unokanővérével beszél, ám mire az olvasó újra találkozik vele, már a koporsóban fekszik.

IV. A fa halála, a természet és az emberi mentalitás párhuzamba állítása

Az elbeszélésben egyedül a fa haláltusáját ábrázolja az író, éppen ezért azt érezhetjük a legszemélyesebbnek, legfőképpen amiatt, hogy az író a fákat emberi tulajdonságokkal ruházza fel.

„A fa egész testében megremegett, megingott, és újra kiegyenesedett, ijedten himbálózva a tövén. Egy pillanatra minden elhallgatott, de a fa újra meghajolt, törzse újra megreccsent, és koronája ágakat tördelve, gallyait lengetve hullott a nedves földre. Az ágacska még egy ideig ringott, azután megállt, levele sem mozdult többé” [Tolsztoj 1984¹: 17].

Azonban még a halál szemléletes leírása sem ébreszt igazán mély együttérzést az olvasóban, hiszen nem emberi lényről van szó, csupán egy fáról, mely csak arra való, hogy felhasználják valamilyen célra [Цепилова 2011]. Ez jól mutatja, hogy a modern társadalomban minden a praktikumról szól, az emberek többsége a halált is gyakorlatiasan fogja fel, arra koncentrál, hogy milyen teendőket szükséges elvégeznie, az érzelmeit pedig elfojtja, nem vesz róluk tudomást. Fél szembenézni a halállal és a fájdalommal, de legfőképpen saját halandósága rémíti meg. „Az ember a magány rabja, és halálra van ítélve – ezt maga Tolsztoj mondta. A «Három halál» című elbeszélésben ez a magány a lehető legvilágosabban jelenik meg, méghozzá az emberek közt tátongó szakadék formájában; ezek az emberek egymás mellett élnek, de nem képesek megérteni mások érzéseit. Az elidegenedés még inkább fokozódik, ha hirtelen rávetül az emberekre a halál árnyéka. Az ember egész életében azt látja, hogy a halál bármelyik pillanatban utolérheti, ezért nem bizonyul késznek arra, hogy mások halálát is átérezze” [Цепилова 2011].

Az emberek ilyen közömbösségének fő oka minden bizonnyal abban a tényben keresendő, miszerint önző módon csak a saját nyugalomuk, boldogságuk érdekli őket, és nem akarják, hogy mások halála ezt megzavarja.

Az erdő toposza az elbeszélésben mintegy a társadalmat szimbolizálja: az olvasó azt látja, hogy a többi fa éppen úgy reagál társa halálára, mint ahogy ez az emberek esetében is történik. „Örömük” a megüresedő, felszabadult helynek szól, melyet immár szintén betölthetnek, másrészt pedig szomorúság helyett mintha „örülnének”, hogy a másik halt meg, és nem ők.

„A fák még boldogabban nyújtogatták az újonnan támadt nyílásban mozdulatlan ágait. A dús zöld levelek örvendezve, nyugodtan susogtak odafenn, és az élő fák ágai lassan, fenségesen ringtak lekókadtt, halott társuk felett” [Tolsztoj 1984¹: 17].

Ez a jelenség az „Ivan Iljics halálában” is pontosan megfigyelhető, ott is csupán az érdekli az embereket, hogy előléptetésükre milyen hatással lesz a főszereplő halála.

„Így hát Ivan Iljics halála hírére a bírósági szobában egybegyűlt urak mindegyikének az volt az első gondolata, hogy milyen hatással lehet ez a haláleset saját rangjára, előléptetésére, vagy jó ismerőseire. Eltekintve attól, hogy a haláleset mindegyikükben bizonyos elképzeléseket és reményeket keltett a várható előléptetésekkel és változásokkal kapcsolatban, maga a tény, a közeli jó ismerős halálának ténye, mindazokban, akik értesültek róla, örömet ébresztett: ahogy ez már lenni szokott, örültek, hogy a másik halt meg, nem ők” [Tolsztoj² 1984: 137-138].

Ez az önző, én-központú hozzáállás a modern társadalom jellemzője, melyet a fák esetében még elfogadhatónak, sőt, természetesnek találhatunk, ám az emberekkel szemben már jogosnak tűnik az elvárás, miszerint több érzelmet kellene kifejezniük, hiszen ez is azon dolgok közé tartozik, ami az embert emberré teszi. Ebben az elbeszélésben viszont az emberek pontosan úgy viselkednek, mint a természet fái, és ez a jelenség akár a modern társadalom kritikájaként is értelmezhető: mindhárom esetben gyorsan megfélekeznek az elhunytól, mindenki csak a saját dolgával törődik, és a betegekkel legfeljebb kötelességtudatból, a teendők szintjén foglalkozik, miközben mindezt tehernek érzi.

„A kántor, aki maga sem értette, amit olvas, egyhangúan darált, s a szavak a nagy, üres teremben furcsán hangzottak és haltak el. A postakocsis sírján még mindig nem volt kő, csak a világoszöld fű serkent ki a halomból, mely egyetlen jele volt egy ember létének és elmúlásának. A nap első sugarai áthatoltak egy keskeny felhősávon, felragyogtak az égen, és végigszaladtak a földön. A köd hullámokban suhant végig a szurdokon, mélyedéseken, a harmat megcsillant a lombon, a megfehéredett áttetsző felhőcskék sietve szétszéledtek a kéklő égbolton. Az erdő sűrűjében madarak nyüzsögtek, és eszeveszettül csiripeltek” [Tolsztoj 1984¹: 15-17].

Az idézetből látszik, hogy a három elhunyt „szereplő” közös vonása a magány, illetve az a tény, hogy haláluk után hamar elfelejtik őket. Nem számít, hogy hányan veszik körül őket, egyedül halnak meg. A legmagányosabbnak az úrnő tekinthető, mert az ő halála a legszemélytelenebb. Ezt az író látványosan szemlélteti, amikor a szereplő halálhírét közli:

„Aznap estére a betegből tetem lett, és a tetem a koporsóban feküdt a nagy ház fogadótermében” [Tolsztoj 1984¹: 15].

Ez a lehető legszemélytelenebb leírása egy ember halálának. Érdekes, hogy az elbeszélésben a fa halálának pillanatát részletesen ábrázolja Tolsztoj, míg az embereket csupán egy-egy mondattal.

„Csakugyan, nem halt-e meg? Gyerünk, nézzük meg – szólta az egyik kocsis. A kemencéről vörös szőrrel borított sovány kéz lógott le; sápadt volt és hideg” [Tolsztoj 1984¹: 12].

A kocsis halálát valamivel személyesebbnek érezhetjük, mint az úrnőét, de itt is hiányzik a haláltusának az ábrázolása, mely közelebb hozhatná az olvasót a kocsishoz, és együttérzést és részvétet ébreszthetne benne.

Az elbeszélés felépítésének vizsgálata szintén érdekes következtetésekhez vezethet; az első részben megjelenik a sirkinói úrnő, akinek a történetét félbeszakítja a kocsisé a második részben. Az úrnő jellemét jobban megismerjük, mint a kocsisé, ez részben annak köszönhető, hogy a róla szóló rész a leghosszabb, részben pedig annak, hogy az író közli az olvasóval az úrnő gondolatait. Benne fel sem merül a vágy, hogy fennmaradjon az emléke, hiszen ő eleve elutasítja a halál gondolatát, és a végsőkig küzd ellene. A kocsisról pedig annyit tudunk meg, hogy szeretne békében meghalni, tudván, hogy méltó módon fogják eltemetni. Az olvasó számára nem derül ki, hogy mi zajlik le az öreg lelkében, mindössze azt figyelheti meg, hogy mennyire fontos számára a méltó sírhely, mely biztosítaná nyugalma a túlvilágon. A fa haláláról szóló rész mindössze egy oldal, ám abban az egy oldalban Tolsztoj a mű egyik központi problémáját fogalmazta meg.

A fa halálát elbeszélő rész összetett mivoltát jelzi az a tény is, hogy a korabeli olvasók nehezen tudták értelmezni, egy részükből egyenesen értetlenséget váltott ki: „Az epilógust, melyben a hős, aki síremléket ígért a kocsisnak, de helyette úgy dönt, hogy kivág egy fát keresztnek, nem fogadta el Tolsztoj korának olvasói köre. Sokan egyszerűen nem értették ezt a részt, akik meg értették, azok nem helyeselték. Az első, aki elolvasta a fáról szóló részt, Tolsztoj bátyja volt, Nyikolaj. Nyikolaj pedig azt javasolta az írónak, hogy hagyja ki ezt a részt” [Цепилова 2011].

Valószínűleg azért nem helyeselték sokan a fa halálának leírását, és Tolsztoj bátyja is azért tanácsolta az epilógus kihagyását, mert lényege szerint egyúttal erős társadalomkritikát fogalmaz meg. Ugyanakkor arra is lehet következtetni, hogy az író itt a halállal kapcsolatos általános nézeteit fogalmazta meg; a halál nem válogat, bármikor bárkire lesújthat. Ezt

nagyon jól szemlélteti, hogy a fiatal kocsis céljának bármelyik fa megfelelt volna, azaz véletlenszerűen választott ki egyet. Az a fa, amelyik elpusztult, nem „tudhatta”, mikor jön el számára a vég, ahogy a többi fa sem lehetett tisztában vele: éppen ezért „örültek” annak, hogy ők még élnek, és ez a reakció jellemzi az embereket is.

V. „Bölcs halál” vagy „ostoba halál”, a szereplők viszonya környezetükkel

Általánosságban elmondható, hogy a szláv kulturális hagyományban az emberi halál valójában sohasem esetlegesen, az azt kiváltó lény szeszélyétől és kegyetlenségétől függően következik be, hanem a „felsőbb hatalmak”, azaz Isten által elrendelt módon, a maga meghatározott törvényszerűségében¹ [Sarnyai 2009: 56]. Ezzel magyarázható, hogy a szláv halál-értelmezésben alapvető mozzanat – akár a halál természetétől és idejétől függetlenül is – a feltétlen következetesség, s legfőképpen a választásában megragadható, megalkuvást nem ismerő bölcsesség: „A Halál mindig bölcs a maga választásában. Lehet kegyetlen, villámgyors, borzalmas. Csak egy valami nem lehet – ostoba” [Гофман 2003: 21]. A keresztény világkép hatása alatt formálódó szláv kulturális hagyományban ez a „megalkuvást nem ismerő bölcsesség” így valójában nem a halál alakjához köthető, hanem rendszerint az isteni akarat megnyilvánulásaként értelmeződik.

Ennek alapján talán érdemes megvizsgálni, hogy vajon az elbeszélésben ábrázolt „három halál” esetében mennyiben érvényesülnek a halál természetének ilyen aspektusai, mint a „bölcsesség”, illetve az esetleges „ostobaság”. A sirkinói úrnő halála első olvasásra nem tűnik bölcsnek, inkább igazságtalannak, hiszen fiatal, gazdag, és valaha igazi szépség volt. Viszont ha az adott kérdést alaposabban megvizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy talán azért történt vele mindez, mert „nem Istennek tetszően élt”, és csak akkor imádkozott buzgón, mikor baj érte, mint ahogy ez a modern világszemléletre általában jellemző:

„A te orcádat keresem, ó, Uram! – szólt a zsoldár. – Ne rejtse el orcádat előlem, ne utasítsa el szolgálata haraggal; te voltál segítőm, ne taszítsa el, és ne hagyja el engem, üdvösségemnek Istene! A megboldogult arca szigorú volt, nyugodt és fenséges. Nem mozdult

¹ Ez alól csupán az egyes folklóralkotásokban esetenként megjelenő, emberi vonásokkal felruházott és így időnként le is győzhető halál antropomorfizált, népköltészeti alakja kivétel; l.: Власова 2001: 477.

semmi hideg, tiszta homlokán, sem keményen összezárt ajka körül. Csupa figyelem volt az arca. De vajon megértette-e legalább most ezeket a súlyos szavakat?” [Tolsztoj 1984¹: 16]

Az idézetből sejteni lehet, hogy az úrnő, amíg élt, nem értette meg igazán, hogy mit is jelent az „igaz hit”. Erre a műben konkrét utalás is történik, például nem jutott eszébe magától, hogy keresztet vessen, mikor egy templom előtt haladt el, s azt komornájának kellett eszébe juttatnia. Ugyanakkor minél közelebb kerül a halálhoz, az úrnő annál kétségbeesettebben imádkozik Istenhez, amit azért tesz, mert fél a haláltól, s nem pedig azért, mert megváltozott a hithez való hozzáállása. Esetében nem beszélhetünk olyan szintű jellemfejlődésről, mint amilyenén Ivan Iljics megy keresztül, aki rájön, hogy nem úgy élt, ahogyan kellett volna.

„Erkölcsei szenvedése pedig onnan eredt, hogy aznap éjjel, ahogy ránézett Geraszim álmos, jóindulatú, széles arcára, hirtelen eszébe jutott: « És hátha az egész életem, tudatos életem csakugyan nem az volt, aminek lennie kellett volna? De ha ez így van – gondolta -, ha abban a tudatban kell elmennem a földről, hogy elherdáltam mindent, ami rám bízott, és már nincs időm helyrehozni, akkor mi legyen?»” [Tolsztoj 1984²: 189]

Igaz, hogy kezdetben Ivan Iljics pontosan olyan, mint a környezete; menekül a problémák elől, nem bánik emberségesen a környezetével, de pont azért tud az olvasó azonosulni vele, mert a mű során teljes jellemfejlődésen megy keresztül, rájön, hogy elhibázta az életét, és megbánást érez emiatt. Ennek a megbánásnak köszönhető, hogy az olvasó együtt érez vele, mert a környezetétől egészen az utolsó pillanatig azt a viselkedést kapja viszonzásul, amelyet ő tanúsított irántuk:

„Maga az esküvő és a házasság első ideje igen kellemesen telt, egészen addig, míg az asszony teherbe nem esett; Ivan Iljics már-már azt képzelte, hogy a házasság, nemhogy ellentmondana, hanem még inkább megfelelne annak a könnyed, kellemes, vidám, mindenkor ildomos és a társadalom helyeslésével találkozó életmódnak, amelyben ő általában az élet lényegét látta. Az asszony, minden ok nélkül, pusztán szeszélyből, megbontotta az élet kellemes és illedelmes rendjét: oktanul féltékenykedett, unos-untalan beléköltött, ápolást követelt, kellemetlen, csúnya jeleneteket csinált férjével. Ivan Iljics elrémült. Felderengett benne, hogy a házasság nem minden esetben kedvez az élet kellemes és illedelmes oldalainak, sőt, sokszor ellentétben áll velük, s ezért mindenképpen védekezni kell a túlkapások ellen” [Tolsztoj 1984²: 149-150].

Az idézetből egyértelműen látszik, hogy Ivan Iljics mennyire idegenkedett minden olyan dologtól, mely nem illett az életről alkotott elképzeléseihez. Ugyanígy állnak hozzá halálához a körülötte lévő emberek; a haldokló megbontja az élet kellemetlenségektől mentes rendjét, ezért a környezete menekül előle, nem akar tudomást venni róla.

A sirkinői úrnő helyzete egészen más; sorsa nem hatja meg az olvasót sem az elbeszélés hőséne viselkedése, sem pedig a haldoklását ábrázoló tárgyilagos, elidegenítő előadásmód miatt. Mindemellett elmondható, hogy az úrnő jelleme pontosan olyan, mint az őt körülvevő embereké. Környezete részéről viszont sem ő, sem Ivan Iljics nem részesül együttérzésben.

A kocsis halála értelmezhető „bölcshalálként”, mivel már idős, és elfogadja, hogy a halál is az élet része, nem próbál küzdeni ellene. Ugyanakkor valamiért vele sem tudunk igazán azonosulni. Ennek az lehet az oka, hogy az ő személyiségéről túl keveset tudunk meg, és így nem azonosulhatunk vele, annak ellenére sem, hogy nagyobb rokonszenvet ébreszt az olvasóban, mint a sirkinői úrnő, akiről sokkal részletesebb leírást kapunk.

A fa halálának megítélésében egyfajta kettősség figyelhető meg. Egyrészt „bölcshalálként” tekinthető, hiszen azt a szakrális célt szolgálja pusztulása, hogy egy ember sírjára kereszt készüljön belőle. Másrészt viszont értelmetlen, mert teljesen véletlenszerűen választották ki, azaz akármelyik társa is „meghalhatott” volna helyette. Az író a fát mintegy „ártatlannak” tünteti fel, szemben a másik két haldoklóval. Részben ennek következtében, részben pedig a haldoklás folyamatának részletes leírása miatt a három halál közül az olvasó minden bizonnyal a fa halálát érzi a legszemélyesebbnek, vele tud legjobban azonosulni. „Tolsztoj alakjai közül szinte mindenki az életének kijáró halálát halja – írja Török Endre. – Már fiatal kori elbeszélésében, a Három halálban (1859) minden halál saját halál. A fa jó halállal, a természet méltósága szerint, a paraszt megbékélve, az előkelő városi asszony pedig félelemben, üres lélekkel hal meg. Mindhárom halálból hiányzik azonban az egyénítés: a személyes ráértségnak az ábrázolása. A Három halálban élőlények halnak meg a maguk módján. A paraszt és az úriasszony nem a személyes halálát halja, hanem úgy hal meg, mint egy paraszt, vagy mint egy úriasszony. Mennél távolabb van valaki a természettől, annál természetellenesebb, idegenebb tőle a halál. Viszont a fa halála éppen attól méltóságos, hogy a természet örök körforgásaként halhatatlanságot sugall” [Török 1987: 119].

Mindennek alapján valószínűsíthető, hogy azért érezzük az úrnő halálát a legszemélytelenebbnek, mert ő áll a legtávolabb a természetes közegtől és a hagyományos kultúrától. Vele szemben az öreg kocsis az egyszerű népet képviseli, mindvégig kapcsolatban

marad a természettel, és tiszteletben tartja a hagyományokat. A fa pedig ilyen értelemben magát a természetet testesíti meg.

Ugyanakkor teljesen más következtetésekre juthatunk, ha nem a haldoklók, hanem a körülöttük élő emberek szemszögéből vizsgáljuk meg az eseményeket. „Az első esetben az egészségesek kinyilvánítják részvételüket, osztoznak a beteg fájdalmában, mindössze arról van szó, hogy nem változtatnak megszokott életvitelükön és napi teendőiken, és a beteg ezt érzi bántó közönynek. A második esetben az egészségesek bosszankodnak a beteg miatt, terhükre van a jelenléte, igyekeznek hasznot húzni belőle, és minderről a maguk naiv módján magával a beteggel beszélnek. Nem gondolnak bele (és nem is akarnak belegondolni), hogy az ilyenféle beszéd mennyire fájón érinti a beteget, aki már így is összezavarodott, és lázálmoktól szenved” [Писаев 1952].

Ebből a nézőpontból arra következtethetünk, hogy az úrnő több gondoskodást és részvétet kap, mint a kocsis, azonban igazából egyikükkel sem foglalkoznak érzelmi értelemben, csupán a praktikum szintjén, tehát elvégzik a haldoklók körüli szokásos teendőket, de nem tapasztalható mély fájdalom a részükről. Egyedül a sirkinói úrnő édesanyjának esetében beszélhetünk igazi gyászról és az anyai szeretet megnyilvánulásáról.

„És itt az édesanyja! – folytatta a férfi kétségbeesve. – Nem éli túl! Úgy szeretni, úgy szeretni valakit, mint ő... igazán nem is tudom. Próbáljon beszélni vele, bátyuska, nyugtassa meg, vegye rá, hogy hazamenjen...» A pap felállt, s odalépett az öregasszonyhoz. «Az anyai szív szeretetét föl nem éri senki – mondotta – De az Úr irgalmas»” [Tolsztoj 1984¹: 13].

Az úrnő nem jut el arra a felismerésre, amire Ivan Iljics közvetlenül a halála előtt, megmarad benne az önzés, így végeredményben üres lélekkel hal meg.

Ivan Iljicsét végigkísérhetjük a halál felé vezető úton, melynek végén megvilágosodik. Az író részletes leírást ad hőse lelki folyamatairól, aki átgondolja egész addigi életét, és beismeri azt, amit mindvégig tagadott önmaga előtt: hogy nem megfelelően élte az életét. Viszont a halála előtti utolsó órákban rájön, hogy nem haragudni kell a körülötte lévő emberekre, hanem meg kell kímélni őket a fájdalomtól:

„Ivan Iljics pedig ugyanakkor nagyot zuhant, meglátta a fényt, és megvilágosodott előtte, hogy élete nem az volt, aminek lennie kellett volna, de ezt még helyre lehet hozni. Kinyitotta a szemét, és megpillantotta fiát. Megesett a szíve rajta. Akkor odalépett a felesége. Ránézett. Az asszony nyitott szájjal, kétségbeesett arccal bámult rá, orrán, orcáján le nem

törölt könnyek ültek. Őt is megsajnálta. És egyszerre megvilágosodott előtte, hogy mi volt az, ami addig kínoztta, és érthetetlen volt, s ami most egyszerre érthető volt, és kétfelől, tízfelől, mindenfelől tódult tudatába. Sajnálja őket, úgy kell intézni, hogy nekik ne fájjon” [Tolsztoj 1984²: 191-192].

A sirkinői úrnőnél ilyesmiről szó sincs; ő mindvégig csak magára gondol, és elvárja, hogy mindenki vele foglalkozzon. Nem hajlandó mélyen elgondolkodni azon, hogy miért kell ennyire fiatalon meghalnia. Imádkozik Istenhez a gyógyulásért, ám e tekintetben is megmarad a maga felszínes szintjén. Ennek megfelelően másra akarja áthárítani a felelősséget, s fel sem merül benne, hogy helyzetén valóban elgondolkodjon:

„«Keresztény vagyok. Mindent tudok. Tudom, hogy nem sok időm van hátra. Azt is tudom, hogy ha a férjem hallgatott volna rám, már rég Olaszországban lennék, és talán... sőt bizonyosan... meggyógyultam volna. Mindenki mondta neki. De hát mit tegyünk, Isten nyilván így akarta. Valamennyien bűnösök vagyunk, jól tudom, de bízom Isten irgalmában, ő mindenkinek megbocsát, igen, minden bizonnyal megbocsát. Már engedd meg: ha kezdettől fogva nem hallgattam volna rád, most már rég Berlinben lennék, meggyógyultam volna»” [Tolsztoj 1984¹: 14].

Ebben a tekintetben az úrnő ténylegesen a modern kor gyermeke: a reménytelen helyzetéért való felelősség áthárítása nyilvánul meg mind a kényszeres bűnbak-keresésben, mind pedig a többes szám első személyben való beszédében (*„Valamennyien bűnösök vagyunk”*). Valójában úgy viselkedik, mintha nem is neki, hanem a férjének lenne szüksége Isten bocsánatára. Önmagát mélyen vallásosnak állítja be, többször el is ismétli, mintegy saját magát is győzködve, de közben a legalapvetőbb keresztény szokásokat sem tartja be, mint például a kereszttetést a templom előtt való elhaladáskor.

„Matrjosa kihúzta kövér karját a nagykendő alól, és keresztet vetett. «Mi az?» – kérdezte úrnője. «Postaállomás, nagyságos asszonyom.» «Azt kérdelem, mért vetsz keresztet?» «Templom, nagyságos asszonyom.» A beteg az ablakhoz fordult, és lassú mozdulattal keresztet vetett; nagy szemét tágra nyitva, merően nézte a falusi templomot, amely előtt elhajtottak” [Tolsztoj 1984¹: 6].

Ivan Iljics esete annyiban hasonlít az úrnőéhez, hogy sokáig ő sem keresi magában a hibát, és haragszik a körülötte lévőkre, viszont lényeges különbség, hogy ő végül felismeri

hibáit. Az is érdekes, hogy nem Ivan Iljics hibáztatja a környezetét, inkább a környezete hibáztatja őt, és e tekintetben hasonlít a kocsishoz, akit szintén mindenki tehernek érez.

„Látta, hogy a családja, főleg felesége és leánya – akiket teljesen lefoglalt a társasági élet – semmit sem értenek az egészségből, bosszankodnak rajta, amiért olyan mogorva és követelődző, mintha ő tehetne róla. Igyekeztek ugyan titkolni előle, de azért észrevette, hogy terhükre van. Felesége az álláspontját a következőkben foglalta össze: «Mert tudjátok – magyarázta ismerőseinek –, Ivan Iljics képtelen rá, hogy pontosan megtartsa az orvos előírásait, mint más normális ember»” [Tolsztoj 1984²: 164].

Másrészről Ivan Iljics esete azért sem egyezik meg az úrnőével, vagy akár az öreg kocsiséval, mert ő talál egy személyt a környezetében, akinek a társasága vigaszt nyújthat neki, és aki megérti őt: Geraszimot, az inasát.

„Ivan Iljics megkérte Geraszimot, üljön le, és tartsa magasra a lábát; elbeszélgetett vele. És különös módon úgy érezte, jobban van, amíg Geraszim fogja a lábát. Attól a naptól fogva néha behívta magához Geraszimot, megkérte, tegye a vállára a lábát, s eközben elbeszélgetett vele. Geraszim szívesen, könnyen, egyszerűen és jószágon teljesítette ezeket a szolgálatokat, amivel nagyon meghatotta Ivan Iljicset. Egészség, erő, életkedv mindenki másban sértette, csak Geraszimban nem; Geraszim ereje, életkedve nem keserítette el, hanem megnyugtatta” [Tolsztoj 1984²: 175].

A „Három halál” egyik szereplője sem talál magának társat, aki teljesen megértené a helyzetét, és együtt érezne vele. Geraszim az egyszerű nép képviselője, akárcsak a kocsis és környezete, Tolsztoj mégis másképpen ábrázolja alakját az „Ivan Iljics halála” című kisregényében. „Geraszim a halálra a természethez közel álló paraszt szemével tekint. Geraszim ismeri a természet elhalásának és megújulásának törvényét, azt, hogy a halált «mi sem kerüljük el», ezért nem jóvátehetetlen tragédiát lát benne, hanem a törvény beteljesülését” [Hajnády 1985: 189].

Geraszim őszinte, jóindulatú, nincs benne semmi hátsó szándék. Szívesen ápolja Ivan Iljicset, próbálja enyhíteni a szenvedéseit, bármennyi fáradsággal is járjon, arra gondolva, hogy neki is jólesne, ha gondoskodna róla valaki, mikor majd érte jön el a halál. Ezzel ellentétben, a „Három halál” kocsiséhoz egyfajta hátsó szándékkal közelítenek, és senki sem tanúsít iránta nagy figyelmet, türelmetlenül várják, hogy mikor szabadul fel a helye. Ez a jelenség a fa esetében is megfigyelhető, ahol a többi fa „boldogan” foglalja el elpusztult társa

felszabaduló helyét. Azonban míg a természet részéről ez teljes mértékben elfogadható (természetes), az emberek esetében rendkívül lélektelen és kegyetlen viselkedésnek számít. Ebben az elbeszélésben Tolsztoj az embereket egy szintre helyezi az ösztöni alapon működő természettel. Mivel az emberek semmivel sem fejeznek ki több érzelmet a fáknál, ezért nem lehetséges, hogy az olvasó bele tudja élni magát a helyzetükbe.

VI. A szereplők lelkivilága és a halállal kapcsolatos gondolataik

Adott szempontból érdemes lehet azt is megvizsgálni, hogy a szerző mennyire enged bepillantást az olvasónak az egyes szereplők gondolatvilágába.

„Az első esetben a szerző főleg a belső gondolatok és érzések fejlődését követi nyomon, míg a másodikban szinte kizárólag a külső környezet ábrázolására fordítja figyelmét – írja Piszarjev a „Három halál” kapcsán. – Az úrnőről szóló részben a környezet semmit sem jelent: nem fokozza a beteg szenvedéseit, és nem szolgál eszközként ahhoz, hogy az olvasó betekintést nyerjen a haldokló lelkivilágába. Ott a küzdelem lényege ebben a belső világban összponstosul, maga a küzdelem pusztán lelki okokból zajlik le. A második esetben a beteget elnyomja a környezete: ebben a környezetben minden, a parasztház fullasztó levegőjétől kezdve a kocsissal való nem megfelelő bánásmódig, minden a haldokló szenvedését fokozza. A kényelmetlenséggel és a nélkülözéssel való küzdelem annyira erős és annyira nyilvánvaló, hogy a beteg minden erejét elszívja, nem hagy időt a kínzó gondolatokra, és nem engedi sem azt, hogy belépjen a haldokló a saját lelkivilágába, sem azt, hogy odafigyeljen saját szívdobogására” [Писарев 1952].

A fától természetesen az olvasó nem vár mély gondolatokat, meglepő módon mégis többet megtud meg „érzéseiről”, mint a kocsiséről. Nyilvánvalóvá válik, hogy fél, nem akar meghalni, és nem érti, hogy miért történik mindez vele, míg a kocsi általán nem ismerjük, annyit tudunk csak róla, hogy nincs senkije, és terhére van a körülötte lévőeknek.

Az „Ivan Iljics halála” Tolsztoj szemléletének és halálról való tudásának előrehaladottságát tükrözi, ugyanis a mű központjában maga a lélek áll; ahogy közeledünk a főszereplő halálához, úgy tudunk meg egyre többet a gondolatairól és érzéseiről. Ivan Iljics alakja éppen emiatt tűnik az olvasó számára egyre emberibbnek, rokonszenvesebbnek, mert ő

képes kilépni abból az életből, amelyből a „Három halál” szereplői nem; felismeri, hogy az ő élete nem volt igazi élet, mert nem talált rá az élet igazi értékeire.

Tolsztoj műveit pszichológiai szempontból is érdemes megvizsgálni. Hősei sok esetben meghatározott jellemfejlődésen mennek keresztül. Ivan Iljics esetében mindez különösen jól megfigyelhető.

„A III. fejezetben értesülünk arról a kis balesetről, amelyre Ivan Iljics betegsége visszavezethető, s amelynek akkor még sem ő maga, sem az író nem tulajdonít jelentőséget. A következő fejezetben kezdődik a betegség s a vele járó pszichológiai folyamat bemutatása. Az első mozzanat még tisztán a fizikai fájdalomra vonatkozik. De rögtön utána arról értesülünk, hogy a fájdalom fokozódik, tudati ténnyé válik – ha úgy tetszik, ez az a bizonyos «megengedhető ugrás». Kiemelkednek azok a pontosan illeszkedő kifejezések, amelyek arra utalnak, hogy Ivan Iljicset folyamatosan egyre inkább aggasztja a betegsége. Ezután megjelenik a rémület motívuma, majd az író nagyrészt átadja a szót a hősnek, aki hosszú belső monológban már nemcsak a testi fájdalomról, nemcsak azok pszichológiai hatásáról beszél, hanem, első alkalommal, a halál lehetőségéről, a halálról, mint filozófiai problémáról, és arról a rémületről, melyet a halál gondolata kelt benne. A VII. fejezettől a lelki történet új fázisába lép; ettől kezdve a betegség és a fájdalom témája egészen Ivan Iljics haláltusájáig háttérbe szorul és átadja helyét a hazugság problémájának. A hazugság, mint társadalmi és filozófiai probléma szintén lélektani asszociációk segítségével bontakozik ki Ivan Iljics tudatában” [Karancsy 1990: 137-140].

Tehát Ivan Iljics esetében a balesettől a halál pillanatáig összetett lelki folyamatoknak lehetünk tanúi: először önmaga előtt is tagadja, hogy a betegsége súlyos, majd mikor nem enyhülnek tünetei, következik a kétségbeesés fázisa, melyben egyik orvostól a másikhoz jár, és mániákusan próbálja betartani az utasításait. A probléma az, hogy az orvosok maguk sem tudják meghatározni a betegségét, és mindegyikük mást mond, így Ivan Iljics egyre jobban elkeseredik, és elérkezik a pillanat, amikor tudatosodik benne, hogy haldoklik. Ez akkor következik be, amikor sógora ellátogat hozzájuk; Ivan Iljics a sógor döbbségtől jön rá, hogy már csak árnyéka önmagának, és helyzete menthetetlen. Ekkor még minden erejével küzd a halál gondolata ellen, és bosszantja, hogy környezete úgy tesz, mintha a betegsége nem lenne komoly.

„Amikor Ivan Iljics belépett szobájába, ott találta sógorát, amint éppen kicsomagolt. A sógor fölemelte fejét Ivan Iljics léptei hallatára, és egy másodpercig szótlánul meredt rá. Ez a

pillantás mindent elárult Ivan Iljicsnek. A sógor már kinyitotta a száját, hogy kifejezze megdöbbenését, de azután erőt vett magán. Ez a szájmozdulat mindent megerősített” [Tolsztoj 1984²: 166].

Nemcsak a sógor, hanem egész környezete számára egyértelmű, hogy haldoklik, mégsem vesznek erről tudomást, mert számukra így kényelmes. Emiatt Ivan Iljicsen elhatalmasodik a környezete iránti gyűlölet, egyedül Geraszim társaságában érzi jól magát. A gyűlölet fázisa után a félelemé következik, Ivan Iljics retteg, és kétségbeesetten küzd a halál ellen. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan elmélkedni kezd az egész életéről, melyről egészen addig azt hitte, hogy rendjén való volt, de rá kell ébrednie, hogy tévedett. Ekkor kezdődik a hazugság fázisa, először a környezetére kivetítve, majd az önmagával elhitetett hazugsággal foglalkozik. A halála előtti utolsó napokban rájön, hogy nem úgy élt, ahogy kellett volna, és azért nem tudott korábban megbékélni a halál gondolatával, mert egy olyan élethez ragaszkodott, amelyhez nem volt érdemes kötődni.

„Ebben a három napban, amelyben számára már megszűnt az idő, ebben a fekete zsákban kapálódzott, amelybe egy láthatatlan, legyőzhetetlen erő gyömöszölte. Úgy vergődött, mint ahogy a hóhér kezében vergődik a halálraítélt, tudva, hogy nem menekülhet. Érezte, hogy gyötrelme kettős: abban áll, hogy egyre mélyebben gyömöszölik abba a fekete lyukba, de még inkább abban, hogy nem tud egészen belejutni. Abban, hogy belebújjon, az a tudata akadályozza, hogy az élete jó volt” [Tolsztoj 1984²: 191].

Ivan Iljics túl tud lépni ezen a fázison, ugyanis ráébred, hogy az élete nem volt „jó”, és szánni kezdi környezetét; látja a családján, hogy szenvednek, és a főhős az utolsó pillanatban nagyfokú önzetlenséget tanúsít, úgy akar eltávozni, hogy ez a környezetének ne fájjon. Ezzel egy időben meg is békél a sorsával, közvetlenül a halála előtt már képes könnyen elengedni az életet, és a halált már nem a végnek, hanem egy új dolog kezdetének tekinti:

„Kereste régi, megszokott halálfélelmét, és nem lelte sehol. Hová lett? Miféle halál? Nem volt sehol a félelem, mert a halál sem volt sehol. A halál helyett világosság volt. «Hát ez az! – szólt váratlanul, fennhangon. – Milyen boldogság!» «Vége – mondotta valaki fölötte.» Ivan Iljics meghallotta a szót, és elismételte a lelkében. «Vége a halálnak – mondta magának. – Nincs többé»” [Tolsztoj 1984²: 192].

A „Három halál” vizsgálatakor viszont egészen más következtetéseket vonhatunk le; a sirkinói úrnő megreked a rémület fázisánál, melyen nem képes túllépni. Ennek az lehet az

oka, hogy nem hajlandó magában elmélyedni, és vállalni a felelősséget a hibáiért, túlságosan is lefoglalja környezete iránti felháborodása és az önsajnálat. Az önző modern kori embert testesíti meg, aki képtelen beismerni, hogy nem megfelelő értékrend szerint él.

Kezdetben Ivan Iljics is ezt az embertípust képviseli, de ő, jellemfejlődésének köszönhetően, az elbeszélés végére megvilágosodik, és „jó útra tér”. Mindez azonban a lelkében játszódik le, környezete ebből semmit sem érzékel, az emberek mindvégig ugyanúgy viszonyulnak hozzá. Azért nem gyászolja Ivan Iljicset senki, mert betegségéig kíméletlen volt embertársaival, nem mutatott semmiféle együttérzést irántuk, így ő sem részesült együttérzésben, mikor haldoklott. Megbékéléséhez viszont elegendő volt a belső küzdelem, nem igényelte, hogy a környezete is megértse azt, amit ő megértett.

Mint már korábban is volt szó róla, a „Három halál” kocsisában lejátszódó lelki folyamatokról nem tudunk meg semmit, így az ő esetében nem beszélhetünk a halál felé vezető fázisokról. Annyit jegyezhetünk meg, hogy úgy tűnik, mintha a kocsis már eleve az utolsó fázisnál tartana, mert megbékélt a halál gondolatával, és nem küzd ellene.

VII. A tér és az idő beszűkülése

Az „Ivan Iljics halála” című mű felépítése jelentős mértékben eltér a „Három halálétól”. Korábban említettem, hogy a „Három halálban” az úrnő esetét elbeszélő rész a leghosszabb, abba ékelődik be a kocsisé, míg a fa halálának epizódja az elbeszélés összegző lezárásának tekinthető. A „Három halál” cselekménye lineáris, Ivan Iljics története viszont érdekes módon a halálával kezdődik, és az életét, valamint a haldoklásának folyamatát az író visszaemlékezésként ábrázolja. Ezen kívül megfigyelhető benne a tér és az idő beszűkülése, mely a „Három halálra” egyáltalán nem jellemző. „Az «Ivan Iljics halála» a monodráma elvére épül, cselekménye térben és időben fokozatosan beszűkül. Ivan Iljics fokozatosan emelkedik fölfelé a társadalmi ranglétra grádicsain, míg egy valóságos létráról megcsúszva megüti az oldalát, és halálosan megbetegszik. A szimbolikusan többértelmű «bukás» után a helyzet megfordul: testi állapota egyre romlik, lelki élete viszont kiteljesedik” [Hajnády 1985: 185-186].

A kisregény mindemellett szemléletesen példázza Tolsztoj életről alkotott felfogását is: „Az ember élete nem más, mint lelki «énjének» a testiség burkából való megszabadulása. Amikor megszületünk, leginkább testileg vagyunk erősek – még minden előttünk áll. Lelkileg végtelenül parányiak vagyunk. További életünk – fokozatos testi elhalás és lelki növekedés – megszabadulás. A testi élet folytonosan apad, a halálban a semmivel lesz egyenlő. A lelki élet – növekszik és véglegesen csak a halálban szabadul meg. Az élet értelme a lelki «énnek» a testiség béklyóitól való folytonos megszabadulásában van. Ez maga az élet” [Hajnády: 1987: 32-33].

Ivan Iljicsel is hasonló dolog történik, ráébred, hogy gyermekként volt lelkileg a legtisztább és testileg a legerősebb. Élete során fokozatosan romlott a testi állapota, és azt gondolta, hogy lelkileg fejlődik, de igazából egyre mélyebbre jutott az erkölcsi romlás útján. Halála pillanatában viszont eléri lelki életének tetőpontját és a teljes erkölcsi megtisztulást.

A baleset előtt Ivan Iljics életének 45 évét ismerjük meg, melyben sikeres volt, de ez csak a látszat, mert igazából üres, sivár volt az élete, és mindig csak azt tette, amit a magas állású személyek helyesnek tartottak. Ezt az időszakot az első két fejezet öleli fel. Viszont a baleset után, mely a III. fejezetben következik be, az idő jelentősen felgyorsul, hónapokat, majd órákat, perceket villant fel az író, végül pedig az idő megáll a főhős számára, a külső időt a belső idő váltja fel [Hajnády 1985: 186].

„Ivan Iljics lelki életének intenzívebbé válásával egyidejűleg a cselekmény tere és ideje veszít extenzitásából. Amit azonban a kép veszít szélességéből, azt megnyeri mélységében. A tér arra a díványra szűkül be, amelyen Ivan Iljics haldoklik; a szubjektív idő lerövidült másodpercei ezzel szemben óriási jelentőségűvé nőnek. A beszűkülő kompozíciós tér benyomását kelti az olvasóban az egyes fejezetek megrövidülése is. Ahogyan fogy Ivan Iljics élete, úgy apad az egyes fejezetek terjedelme. A hosszú körmondatok lakonikus tömörségű tömondatoknak adják át helyüket. A leírás monológba csap. Míg Ivan Iljics életében a betegségig a tér dominált, utána az idő játssza a meghatározó szerepet” [Hajnády 1985: 188-189].

A betegség folyamatát, fokozatos súlyosbodását a IV–VIII. fejezetben fejti ki az író, majd a IX. fejezetben fordulópont következik be: ekkor kezd el Ivan Iljics elgondolkodni egész addigi életén. Elmélkedései során arra a következtetésre jut, hogy gyermekkora volt a legértékesebb, legtisztább, és utána már az erkölcsi romlás felé haladt, miközben azt gondolta, hogy egyre feljebb jut. Erről a megváltozott szemléletről a X–XI. fejezetben olvashatunk.

Ezután pedig a XII. fejezet írja le a főhős haláltusáját mindössze két oldalban. A fejezetek terjedelme is jelentősen csökken, míg az első négy fejezet 7-8 oldalas, addig az ötödiktől kezdve 2-3 oldalas fejezetek következnek. Egyedül a VIII. fejezet hosszabb egy kissé; ebben idegenedik el a főhős véglegesen a környezetétől, és jut el abba az állapotba, hogy a korábban hiányolt együttérzés utáni vágy fokozatosan megszűnik, már nem vágyik társaságra, és megkönnyebbül, amikor magára marad a gondolataival:

„Mind felálltak, elköszöntek, és elmentek a színházba. Amikor kimentek a szobából, Ivan Iljics egy pillanatig úgy érezte, megkönnyebbült, nincs már ott a hazugság – kiment velük együtt -, csak a fájdalom maradt. Mindig ugyanaz a fájdalom, mindig ugyanaz a félelem... és így sose könnyebb, sose nehezebb. Minden egyre rosszabb” [Tolsztoj 1984²: 183].

Az utolsó fejezetekben ábrázolt időben Ivan Iljics szinte végig magányosan tölti az időt, és ez teszi lehetővé számára, hogy befelé forduljon, és eljusson a lelki fejlődésig. Ez a fajta önvizsgálat a „Három halál” szereplőinél nem lehetséges; a sirkinói úrnőt rengeteg ember veszi körül, ráadásul önnön halálának gondolatára elméje helyett életösztöne reagál, a kocsis figyelmét pedig elvonják a nyomorúságos körülmények. Egyikük számára sem adott a lehetőség, hogy lelki fejlődésen menjenek keresztül, mert nincs idejük a saját lelkiviláguk felé fordulni.

Az „Ivan Iljics halálában” megfigyelhető kompozíciós változás, valamint a tér és az idő beszűkülése a „Három halál” esetében nem jellemző; igaz, hogy a fejezetek ott is eltérő hosszúságúak, de ez inkább azt a célt szolgálja, hogy az író éreztesse az olvasóval az egyes szereplők társadalmi helyzetét. A tér nem szűkül be egy-egy szereplő történetén belül sem, viszont van eltérés a haldoklók mozgástere között: az úrnő utazik a világban, és egy tágas házban hal meg, míg a kocsis egy nyomorúságos kis parasztházban, szűk helyen haldoklik. Az idő beszűkülése vagy felgyorsulása viszont egyáltalán nem jellemző ez utóbbi elbeszélésben; a történet lineáris szerkezetű, nincsenek benne időbeli ugrások. Mindennek az lehet az oka, hogy Tolsztoj a „Három halálban” inkább a modern és a hagyományos világfelfogás közti kontrasztra, valamint a halál (azaz a meghalás) elszemélytelenedésének problémájára akarta irányítani az olvasó figyelmét, míg az „Ivan Iljics halálában” lényegében az erkölcsi megtisztulás lehetőségére mutat rá.

VIII. Befejezés

„Egyik kritikus szerint Tolsztoj, életének első ötven évében Natasa szemével nézett az életre, amint éppen első báljára indul, hátralévő esztendeiben pedig Ivan Iljicsével, amint a fekete zsákban vergődik” [Hajnády 1987: 162]. Mindez jól tükrözi a tolsztoji életműben megragadható gondolkodásmód, valamint az élethez és halálhoz való viszony változásait. A „Három halált” és az „Ivan Iljics halálát” vizsgálva megfigyelhettük a fordulatot, mely az íróban végbement. Érezhető, hogy a „Három halált” korábban (1858-ban) írta: a mű szereplői nem kiforrott személyiségek, és nem is fejlődik a jellemük. A sirkinói úrnő végig felületese és önző marad, a kocsis érzelmi világát az olvasó valójában meg sem ismerheti.

Az „Ivan Iljics halálában” viszont, mely 1882-1886 között íródott, a főhős jellemét már sokkal alaposabban ábrázolja az író. Az elbeszélésben mély lelki folyamatoknak lehetünk tanúi, melyek már tapasztaltabb, bölcsőbb író tollából származnak.

„Leonyid Leonov az «Ivan Iljics halálát» úgy értelmezi, mint az író tiltakozását a halál ellen. «Mennyire kellett szeretnie az életet, hogy így ábrázolhassa a halált» – mondotta” [Hajnády 1985: 183]. Mindez pontosan kifejezi, hogy Tolsztoj mennyire ragaszkodott az élethez, és mennyire próbált értelmet találni benne; az élet szeretete volt az az erő, ami visszatartotta az öngyilkosságtól, és ami visszatükröződött műveiben. Hiszen a sirkinói úrnőben és Ivan Iljicsben is hatalmas volt az élethez való ragaszkodás, még akkor is, ha életük sivár és üres volt. A különbség kettejük között köztük abban nyilvánul meg, hogy Ivan Iljics képes mély filozófiai töprengésekre. „Az «Ivan Iljics halála» a gyakorlati etika kérdését veti föl: Hogyan kell élni? Miben van az élet értelme? A kérdésre Tolsztoj «Az életről» című filozófiai esszéjében is válaszol. A felelet apostoli: az élet értelme az embertársaink iránt tanúsított önfeláldozó szeretetben van. Tolsztoj művészként is igazolta, amit filozófusként kifejtett. Nevezetesen: «Azzal, hogy az emberek egzisztenciájuk lehetetlen megjavításán fáradoznak, megfosztják magukat attól, hogy igazi életet éljenek... A szeretet az egyedüli és teljes tevékenysége az életnek»” [Hajnády 1987].

Tolsztoj állítása szerint van még remény arra, hogy az emberek megjavuljanak, ezért jön rá Ivan Iljics a szeretet fontosságára, igaz, hogy túl későn. Azonban a tény, hogy eljut eddig a felfedezésig, az író pozitív szemléletét tükrözi, mely korábbi művében, a „Három halálban”

nem figyelhető meg; ott úgy érezheti az olvasó, hogy a modern kori társadalom teljesen érzéketlen, és nincs rá esély, hogy ez megváltozzon.

Művein keresztül végigkísérhettük azt a lelki utat, melyet Tolsztoj bejárt, és arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy hitt az erkölcsi megtisztulásban, és abban, hogy bár a társadalom rossz irányba halad, ez még visszafordítható. A „Három halál” és az „Ivan Iljics halála” szólhatnának akár a mai társadalomról is, mert a XXI. században is jellemző a haláltól való félelem és a halál elidegenítése, de egyszer talán a jelenkori társadalom is felismeri majd az élet igazi értékeit.

Felhasznált irodalom

Tolsztoj 1984¹ – Három halál // Tolsztoj L. Bál után: Kisregények és elbeszélések. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1984. 5–17. Szöllősy Klára fordítása.

Tolsztoj 1984² – Ivan Iljics halála // Tolsztoj L. Bál után: Kisregények és elbeszélések. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1984. 137–192. Szöllősy Klára fordítása.

Tolsztoj 2010 – Gyónás // Tolsztoj L. Gyónás; Mi a művészet? Bp.: Európa Könyvkiadó, 2010. 7–75. Makai Imre fordítása.

Tolsztoj 2013 – Tolsztoj L. Háború és béke. Bp.: Európa Könyvkiadó, 2013. Makai Imre fordítása.

Eliade 1987 – Eliade M. Bevezetés a halál mitológiájába // Adamik L., Jelenczki I., Sükösd M. (szerk.) Mauzóleum: „A halállal való foglalkozás”. Bölcsész Index Centrál Könyvek, 1987. 179–188. Fekete Hajnal fordítása.

Hajnády 1985 – Hajnády Z. Lev Tolsztoj. Tragikum, halál, katarzis. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1985.

Hajnády 1987 – Hajnády Z. Lev Tolsztoj világa. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1987.

Karancsy 1990 – Karancsy L. Tolsztoj lélekábrázoló módszere. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1990.

Kosztolányi 1978 – Kosztolányi D. A halál költője // Osztovits Á. (szerk.) Költő és próféta. A magyar sajtó Tolsztojról. Bp.: Magvető, 1978. 273–274.

Kunt 1987 – Kunt E. Az utolsó átváltozás: A magyar parasztság halálképe. Bp.: Gondolat Könyvkiadó, 1987.

Polcz 2001 – Polcz A. Segítenek a rítusok // Polcz A. (szerk.) Letakart tükrök: Halál, temetkezés, gyász. Bp.: Helikon Kiadó, 2001. 117–140.

Sarnyai 2009 – Sarnyai Cs. Az alapvető szláv mitologikus képzetek metamorfózisai a XX. századi orosz prózában. Doktori értekezés. Szeged, 2009. Kézirat.

Török 1987 – Török E. Lev Tolsztoj: Világtudat és regényforma. Bp.: Tankönyvkiadó, 1987.

Власова 2001 – Власова М. Русские суеверия. СПб.: Азбука-классика, 2001.

Ляцкий 1892 – Ляцкий Е. Болезнь и смерть по представлениям белорусов // Этнографическое обозрение. 1892. № 2-3. 23–41. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://antropo-logica.com/pdf/liackii.pdf> – Дата доступа: 12.10.2014.

Мифология 1995 = Славянская мифология. Энциклопедический словарь. М.: Эллис Лак, 1995.

Писарев 1952 – Писарев Д. Три смерти: Рассказ графа Л. Н. Толстого (Библиотека для чтения, 1859 г.) [Электронный ресурс] // Портал «Фундаментальная электронная библиотека Русская литература и фольклор» – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/tolstoy/critics/trk/trk-1322.htm> – Дата доступа: 12.10.2014.

Цепилова 2011 – Цепилова О. Три смерти (попытка литературно-художественного анализа) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://tzepilova.livejournal.com/12070.html> – Дата доступа: 18.10.2014.

Щепанская 2003 – Щепанская Т. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX-XX вв. М.: Индрик, 2003.

Tartalom

I. Bevezetés.....	2
II. A „Három halál” és a modern halál-felfogás Tolsztoj műveiben.....	4
III. A hagyományos halál-felfogás.....	8
IV. A fa halála, a természet és az emberi mentalitás párhuzamba állítása.....	10
V. „Bölcs halál” vagy „ostoba halál”, a szereplők viszonya környezetükkel.....	14
VI. A szereplők lelki-világa és a halállal kapcsolatos gondolataik.....	20
VII. A tér és az idő beszűkülése.....	23
VIII. Befejezés.....	26
Felhasznált irodalom	27